

ОТРОЦТВО ХХІ СТ. ЯК ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ТА ВІКОВА ГРУПА В НОВІЙ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНІЙ СИТУАЦІЇ

Стаття присвячена проблемі соціально-історичної інтерпретації ситуації розвитку та характеристик сучасного отроцтва як соціально-вікової групи.

Ключові слова: сучасний тип отроцтва, підлітково-юнацький вік, суб'єкт соціальної еволюції, психосоціальний підхід, маргінальність, соціокультурна ситуація розвитку.

Постановка проблеми. Наукове визначення соціокультурної сутності отроцтва як особливого психосоціального стану суспільства та одночасно стану дорослішання безпосередньо пов'язане з проблемою сучасних соціокультурних трансформацій та їх наслідків. Остання визнається сьогодні однією з найбільш актуальних областей дослідження, оскільки має великий прогностичний та пояснювальний смисл.

Стадія отроцтва (вік тинейджерів у західній традиції, підлітково-юнацький вік у вітчизняних теоріях) є культурно зумовленою та культурно відносною. За базовими характеристиками отроцтво є похідним від культури, з ускладненням культури незмінно збільшується та на сьогодні займає майже десятиліття від 11 до 20 років (Е. Еріксон, Ф. Райс, Г. Крайг, Д. Бокум, Е. Шпрангер, М. Кле та ін.). Нове розуміння сутності отроцтва (з англ. "adolescence" – дорослішання, перехід від дитинства до дорослості) як культурно-історичного феномену пов'язане з подоланням обмеженості традиційної соціально-історичної парадигми та впровадженням в цю область міждисциплінарного, еволюційного підходу, принципів історизму, системності, соціокультурного детермінізму і відповідної цим принципам системної трактовки суб'єкта розвитку, без чого неможливе пояснення та проектування характеристик сучасного типу отроцтва.

Мета статті полягає у соціально-історичній та історико-психологічній інтерпретації соціальної ситуації розвитку сучасного отроцтва як суб'єкта соціальної еволюції та цілісного об'єкту міждисциплінарного дослідження (у контексті аналізу онто- і соціогенезу як взаємопов'язаних складових єдиного процесу).

Аналіз основних досліджень. Радикалізм соціальних трансформацій змушує дослідників звертатися до проблеми змін у психології людей, до яких призводять постіндустріальні зрушення та культурно-інформаційний розвиток суспільства (Г.М. Андреева, А.С. Зубенко, В.О. Ільїн, Т.Д. Марцинковська, Е.В. Галажинський, І.М. Протиборська, О.В. Толстих та ін.). Генеза новітніх суспільств у напрямку становлення нових культурно-історичних типів суспільної комунікації призвела до формування культурно-інформаційної (В.Ф. Капіца) та глобальної техносферної систем (Н.В. Попкова). Інформаційно-техногенна детермінація людського життя призводить до якісних змін культурного стану та до формування нового типу людини, основними якими є втрата фізіологічної та психічної стійкості, спеціалізація у професійній сфері, індивідуалізація та згасання колективістських почуттів тощо[6].

З іншої сторони, учені наголошують на збільшенні свідомого, суб'єктивного впливу людства на процес еволюції, трансформацію сутності людини, підсилення значення людської індивідуальності, становлення персональної ідентичності як самомоделювання (О.Г. Асмолов, А.С. Зубенко, Е.В. Галажинський, Н.В. Грішина та ін.). Зростає роль суб'єктивного фактора в реалізації людиною своїх сутнісних (трансцендентних, позанормативних, нададаптивних) сил та масове усвідомлення можливості їх включення в еволюцію як на рівні окремої людини (онтогенез), так і на рівні людства (філогенез).

Є підстави вважати, що еволюція соціокультурного буття та природи людини, які свого часу історично зумовили появу віку отроцтва, продовжуються. Обидва з розглянутих та взаємопов'язаних (інформаційно-техногенна революція та трансформація сутності людини) процесів впливають на становлення його сутнісних характеристик та дозволяють говорити про соціально-історичну зумовленість появи нового типу отроцтва ХХ століття, яке в умовах системних змін та трансформації ментальності на пострадянському просторі все більше визначає буття суспільства як культурного цілого. Виходячи з цього, по-перше, найбільш адекватною є інтерпретація отроцтва як культурно-історичного феномена, без якого сучасне соціокультурне ціле у своєму історичному розвитку вже є неможливим, і, по-друге, конструктивним є погляд на отроцтво як феномен, який (як і людство загалом) історично розвивається, змінюється, набуває нових якісних характеристик.

Певну роль у цьому процесі відіграє те, що зазначені докорінні зрушення змінюють способи впливу соціального на розвиток особистості та значною мірою трансформують традиційні форми її становлення. Це підсилюється в умовах становлення ідентичності в її віртуальному (у мережі Інтернет) варіанті. В умовах нестабільності суспільства, виникає принципово інша, у порівнянні з тією, що вивчалась раніше, соціальна ситуація розвитку дитинства в цілому, і, передусім, отроцтва, адже перехідні періоди розвитку, передусім, підлітковий та юнацький віки, є найбільш чутливими до змін, що відбуваються у різних сферах життя, найбільш гостро реагують на нові соціальні проблеми (В. Абраменкова, І. Дубровіна, Д. Фельдштейнта і ін.).

Сучасний перехід суспільства в історично новий стан, безумовно (і це підкреслюється у багатьох дослідженнях), змінив систему вікових, соціальних, міжособистісних відносин на різних рівнях. Історично

нова структура розстановки людських потенціалів та сил позначилася і на відносинах у системі "підліток – власна вікова аут-група", "підліток – інші вікові аут-групи", а в останній, передусім, на відносинах "підліток – дорослі". Психологи звертають увагу на поступову трансформацію дитячо-дорослої спільноти (Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн, М. Мід та ін.). Цей процес має різні форми та прояви: руйнуються старі уявлення про зв'язки між поколіннями, змінюються соціальні очікування та вимоги до дитини, знижується обізнаність батьків про життя своїх дітей, втрачаються колишні форми трансляції культури від покоління до покоління, відбуваються суттєві зміни у статусі та якості дитинства як соціокультурного явища (Д.Б. Ельконін, С.М. Майорова-Щеглова, М. Мід, В.Т. Кудрявцев та ін.). Сучасний стан суспільства характеризується "кризою дитинства" – стрімким розвитком педагогічної системи, зміною тривалості окремих етапів розвитку та загальним подовженням дитинства, "розмиванням" раніше стійких вікових орієнтирів (Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн). Змінюються вимоги суспільства до окремих вікових періодів і, як наслідок, перевизначаються задачі розвитку віків. Специфікою сучасного постіндустріального суспільства є зростаюча швидкість змін, а розрив між культурою різних поколінь все більше підсилюється. Ще в 70-х рр. минулого століття Тоффлер писав, що "із зростанням швидкості змін у зовнішньому середовищі внутрішні відмінності стають все більш помітними. Темп змін настільки вражаючий, що декілька років різниці дають великі відмінності у життєвому досвіді людини" [7, с. 319].

Виклад основного матеріалу дослідження. Отроцтво – це категорія, феноменологія якої може допомогти в аналізі загальних закономірностей розвитку психіки, оскільки у феноменології отроцтва як у краплі води відображуються багато чисельні методологічні проблеми генетичної психології. Проблема полягає у тому, спостерігається тенденція розмивання отроцтва як цілісної стадії розвитку у межах дитинства [3; 9] та у зв'язку з цим втрата розуміння його сутнісної специфічності та психосоціальної своєрідності. У зв'язку з цим існує спектр проблем: 1) чіткого виділення отроцтва як періоду (його меж) та специфічного стану дорослішання; 2) інтерпретації отроцтва як цілісного психосоціального феномену онтогенетичного та суспільного розвитку, який має специфічні онтологічні, функціональні та структурно-змістові характеристики; 3) визначення його своєрідної феноменології та значення в онтогенезі (як вікового періоду) та в розвитку соціальної спільноти (як соціально-вікової групи та суб'єкта динамічних соціальних відносин у змінюваній суспільно-історичній ситуації).

На думку О.Г. Асмолова, людина як особистість в системі соціальних стосунків є носієм надчуттєвих системних якостей. За аналогією з відомим положенням, намагатися зрозуміти природу отроцтва (так само як і природу особистості), виходячи або з біологічної природи дитини, або з суб'єктивних проявів, замкнених у її свідомості, так само безнадійно і марно, як шукати природу вартості грошових знаків в самому папері, на якому вони віддруковані (О.Г. Асмолов, 2001). Власне роль соціальних факторів у інтерпретації психосоціальної сутності отроцтва не потребує додаткових коментарів. Очевидно, що структура специфічно вікових ролей та позицій, яка задає орієнтири для оцінки отроцтва (як і будь-якого іншого віку), культурно та історично-специфічна. Отроцтво не може розглядатися поза соціальних та культурно-історичних умов, тому що психічний вік тісно взаємопов'язаний з соціальним контекстом розвитку людини. Це дозволяє говорити про отроцтво як психосоціальний феномен.

При цьому більшість досліджень отроцтва (у тому числі вивчення соціально-психологічних характеристик) побудовані в контексті онтогенетичної трактовки цієї категорії, тобто у тісному зв'язку із вивченням закономірностей онтогенезу. У цьому, на наш погляд, криються і переваги і суттєві методологічні ускладнення, пов'язані з дослідженням співвідношення закономірностей онтогенезу та соціогенезу, зокрема, психосоціального розвитку у цей період. Слід підкреслити, що сутнісні характеристики отроцтва визначаються соціальним простором розвитку особистості, який задається, з однієї сторони, умовами середовища а, з іншої сторони, історичним часом життя особистості (О.Г. Асмолов). Психосоціальна сутність отроцтва визначається конкретно історичними умовами, в яких здійснюється розвиток індивіда, характером виховання, особливостями його діяльності та спілкування, тому є сенс розглядати отроцтво не як відображення процесу онтогенетичного розвитку, а як його форму.

У сучасній психології класичними є наступні положення: 1) розвиток та формування особистості (ідентичності, суб'єкта, індивідуальності) відбувається у соціальному контексті, макро- і мікросоціальної ситуації розвитку (М.Р. Гінзбург, І.С. Кон, С.Д. Максименко, В.С. Мухіна, Е. Еріксон, В.Я. Ядов та ін.); 2) розвиток завжди має конкретний характер, тобто відбувається в культурно-історичному контексті, тому вікові періоди психічного розвитку є продуктом соціокультурної інтерпретації, а вікові категорії є соціально сконструйованими феноменами.

Ці положення безпосередньо стосуються підліткового та юнацького періодів, оскільки вони є культурно-історичними конструктами, результатом соціалізації в культурах певного типу (М. Кле, І.С. Кон, М. Мід, Д.І. Фельдштейн та ін.). Отроцтво (підлітковий і юнацький віки) є досить пізніми надбанням історії людства, подовженням дитинства за рахунок подовження фази навчання – шкільного та професійного. Психоісторичну своєрідність та самоцінну природу сучасного типу отроцтва в умовах цивілізаційних змін у світі можна, таким чином, визначити тільки з урахуванням потужних соціально-культурних змін та криз призму взаємодії особистості та соціуму.

Слід зазначити, що є два аспекти проблеми. Перший – це аналіз найбільш загальних рівнів соціальної детермінації особистості та взаємодії особистості і соціуму. Так, Д. Мід підкреслює, що структура соціальної детермінації особистості не може зводитися тільки до вивчення безпосередніх, емпіричних

взаємовідносин індивіда з соціальною групою, що суспільну детермінацію необхідно вивести за межі мікрогрупи, враховувати більш широкі відношення індивіда і його групи з суспільством в цілому, його устрором, соціальними нормами, культурою тощо.

Другий аспект – це необхідність історичного та соціокультурного значення виникнення отроцтва у процесі розвитку суспільства. Сутнісні характеристики отроцтва слід аналізувати не тільки в його онтогенетичному (конкретно-історичному вимірі), але і в контексті історичного розвитку суспільства. У психології необхідність вивчення розвитку людини з опорою на закономірності історико-еволюційного процесу в природі та суспільстві неодноразово підкреслювалася Б.Г. Ананьєвим, О.Г. Асмоловим, Л.С. Виготським, О.М. Леонтьєвим, О.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейном, Е.В. Сайко, Д.Н. Узнадзе та ін. У контексті історико-еволюційного підходу отроцтво є проявом певного стану історичного процесу з його стадіальними характеристиками, особливо у наш час, коли визначилися біфуркаційні моменти переходу, які торкнулися всіх структурно-змістовних характеристик стану соціуму (нових норм діяльності, відносин, цілей). У генезисі отроцтва як особливого феномену, який є результатом соціальної еволюції, криється його головна субстанційна сутність як потенційного суб'єкта та носія суб'єктності. У генезисі отроцтва розв'язуються суспільні протиріччя, як зумовили його виникнення та розвиток, формуються механізми його розвитку як нового етапу соціальної еволюції.

Обидва з зазначених аспектів є проблемами високого рівня абстракції. Опосередковано вони можуть досліджуватися через вивчення отроцтва у конкретно-історичному аспекті, адже у його характеристиках вже знімаються результативні моменти еволюції соціального, приховані у особливостях нового типу отроцтва. Йдеться про проблемно-орієнтовані та міждисциплінарні дослідження, яка розкривають вплив соціально-економічних умов та кризових явищ у суспільстві на життя сучасних підлітків (Н.В. Абдюкова, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Н.К. Вічалковська, С.Г. Вершловський, Я.О. Гошовський, Л.В. Долинська, В.О. Татенко, Н. Ю. Максимова, Л.А. Регуш, Т.М. Кириченко, Т.В. Комар, Н.В. Соловійова, С.М. Хоружий, Д. Штурцбехер та ін.).

Фактологічний матеріал цих досліджень беззаперечно доводить, що життя сучасних підлітків стало іншим порівняно з докризовим періодом 60-80-х рр. минулого століття, причому по різних (не тільки психологічних) показниках. Однак, психологічні дослідження отроцтва, спрямовані переважно на дослідження локальної проблематики та надання конкретної психологічної допомоги, не завжди враховують потужні соціальні та культурні трансформації сучасності (що вимагає більш широкого контексту дослідження) і тим більш сутнісні зміни характеристик та субстанційної сутності сучасного отроцтва як результату соціальної еволюції, носія суб'єктності та суб'єктної складової історичного процесу. Це не може не позначатися на ефективності та самій можливості цілісного вивчення структури та змісту отроцтва як вікового періоду та психосоціальної групи суспільства. Важливою є реалізація міждисциплінарних (передусім, соціально-історичних та історико-психологічних), узагальнюючих, методологічно обґрунтованих підходів до системного вивчення психосоціальних особливостей сучасного типу отроцтва ХХ ст.

Одним з таких підходів є психогенетична концепція Еріксона, багато у чому, однак, заснована на клінічних випадках. Розроблена Еріксоном періодизація індивідуального розвитку відображає ідею інкорпорації онто- і соціогенетичного розвитку як на індивідуальному, так і на груповому рівнях [10]. Говорячи про ідентичність, він відмічає: "ми маємо справу з процесом, який локалізований у ядрі індивідуальності, але також і суспільної культури, з процесом, який в дійсності встановлює ідентичність цих двох ідентичностей" [10, с. 31]. Ключовою особливістю психосоціального підходу є те, що, як випливає вже з самої назви, він припускає розгляд процесів розвитку особистості та соціуму в нерозривному взаємозв'язку. Універсальність психосоціального підходу було продемонстровано в роботах по соціології, психології, філософії, політології (Л.Д. Гудков, А. Камю, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та ін.) та у власне психологічних дослідженнях (К.А. Абульханова-Славська, А.А. Бодальов, А.А. Деркач, В.О. Ільїн, А.В. Петровський, Е. Фромм, Е. Еріксон та ін.).

Інтеграція соціально-історичного, соціально-психологічного та онтогенетичного аналізу (закономірностей онтогенезу) проблеми отроцтва дозволяє розглядати як базові та взаємопов'язані між собою наступні положення: 1) отроцтво є психосоціальним феноменом саморозвитку суспільства як суб'єкта соціальної еволюції та соціокультурного процесу в цілому; 2) процеси соціокультурної трансформації та становлення нового типу отроцтва взаємопов'язані між собою, якісні зміни цих процесів зумовлюють особливості соціалізації-індивідуалізації та відносин всередині дитячо-дорослої спільноти та суспільства в цілому; 3) отроцтво є не тільки носієм певних психологічних особливостей, але єдиним суб'єктом соціального та індивідуального життя, який займає певне місце в системі суспільних відносин, має певний набір уявлень про себе та світ та виконує певні функції у суспільному розвитку; 4) сучасний тип отроцтва як вікова група та суб'єкт динамічних соціальних відносин у змінюваній суспільно-історичній ситуації набуває нових феноменологічних та функціональних характеристик. Останні є сенс оцінювати не тільки з точки зору актуальної ситуації розвитку та позитивних-негативних наслідків сьогодення, але і з точки зору погляду на отроцтво як носія специфічної форми суб'єктності маргінального типу як прояву всезагальної людської властивості на певному віковому етапі.

Багато авторів поряд з поняттям "підлітковий вік" використовують поняття "перехідний вік" (Л.С. Виготський, 1984; Ф. Райс, 2000). Саме в період отроцтва індивід переходить на якісно новий ступінь свого

розвитку, тобто переходить з положення "дитина" в положення "дорослий" та певний час перебуває у статусі маргінальної особистості, яка належить двом культурам. Отроцтво, яке онтологічно є носієм маргінальності як пограничного стану життєвідчуття і життєорганізації" (Р.Парк, Е.Стоунквіст і С.Бургес) в умовах сучасних цивілізаційно-культурних зрушень розвивається у світі, який створює додаткову невизначеність світосприйняття. Фактично можна говорити про "маргінальність у квадраті". Пояснимо цю думку.

У сучасних умовах процеси накопичення опосередкованого досвіду підлітків та юнаків відбуваються, з однієї сторони, на тлі ослаблення залежності змісту соціального досвіду від місця, що займає людина у суспільстві (що, за М. Мід, характеризує префігуративні культури [4]), з іншої – в умовах постійного залучення в об'єктивно створювану суспільством ситуацію вибору в умовах плюралізації стилів життя, зміни у картинах світу, зростання розмаїтості життєдіяльності, інформатизації в умовах сучасних цивілізаційно-культурних зрушень тощо.

Специфікою інтелектуального, афективного, соціального розвитку отроцтва ХХ ст. є те, що він відбувається в умовах "пресингу" великого потоку інформації. Засвоєння соціальних норм відбувається не тільки у контактах з дорослими, але і в межах вільної інформації, яка поступає з екранів телевізора, Інтернету, книжок, журналів, газет, різнопланового спілкування з ровесниками тощо. У зв'язку з розвитком інформаційних технологій та мас-медіа підлітки мають доступ до абсолютно різних зразків поведінки, відношення до праці, інших людей тощо як у власній країні так і за кордоном. Засвоєння реалістичних форм поведінки ускладнюється такими обставинами як варіативність нових способів розуміння та трактування життя, права та моралі, розширення можливостей (та спокус) соціального життя, які припускають відносність та плюралізм.

Сучасний світ з його інформаційним та рольовим різноманіттям створює невизначеність світосприйняття, "деяке культурне різноманіття, мозаїчний, але прагнучий до структурності і самоорганізації континуум з об'єктивно існуючих і відмінних один від одного елементів суспільства і культури"(Тишков В.А., 1997; с.8). Отроцтво, яке займає маргінальне положення між світом дитинства та світом дорослості, розвивається у мінливому світі, який стрімко змінюється протягом життя одного покоління, а персональна ідентичність (на відміну від попередніх століть) стає проблемою окремої людини, результатом власного вибору, конструювання, синтезу різних ролей, які іноді взаємно виключають одна одну. Об'єктивне послаблення зовнішніх регуляторів поведінки впливає на особливості пошуку ідентичності, специфіку відповідей на екзистенційні питання, власного вибору, самореалізації тощо.

Спільноти, що динамічно розвиваються, є принципово плюралістичними і отроцтво, як вікова група, опиняється серед багатьох еталонних груп, кожній з яких підліток "приписує" різні експектації, і деякі норми опиняються в протиріччі один з одним. Підкреслюючи психологічний характер маргінальності, Д.О. Леонтьєв звертає увагу на те, що в маргінальній психіці на різних етапах онтогенезу стандарти, стереотипи поведінки, духовні цінності різних груп приходять в протиріччя, відбиваючись у ній у формі внутрішніх конфліктів, стану тривоги, напруженості і обумовлюючи порушення ідентифікації особистості, виникнення так званого, за Л. С. Виготським "культуршоку". Коли картини світу, стандарти поведінки, та цінності різних груп несумісні, підростаючій людині, з однієї сторони, важко послідовно визначити ситуації і інтегрувати Я-концепцію, з іншої – ці протиріччя (за сприятливих умов мікросередовища) специфічним чином стимулюють суб'єктну складову процесів пошуку шляхів самовираження та усвідомлення самого себе.

Тенденція збільшення ускладнень процесів соціалізації-індивідуалізації та емоційно-ціннісних проблем сучасного отроцтва зафіксована у багатьох сучасних емпіричних дослідженнях. Так, наприклад, дослідження проблемних переживань підлітків показало, що висока проблемна стурбованість майбутнім притаманна підліткам як 12-13, так і 15-16 років [1]. Автор інтерпретує це як тривожний симптом (адже у 70-80-х рр. проблемна стурбованість майбутнім була характеристикою юнацького віку), який може бути свідченням дисгармонійного розвитку особистості, оскільки стійкий, гармонійний розвиток забезпечується за умови безперервного усвідомлення себе у минулому, теперішньому та майбутньому. Однак, на наш думку, цей симптом в залежності від індивідуальних варіантів дорослішання може бути свідченням як дисгармонійного (що безумовно пов'язано з іншими особистісними властивостями), так і випереджуючого розвитку особистості ("психосоціальної акселерації"). Так, у проведеному нами емпіричному дослідженні у підлітків шкіл нового типу (гімназії, ліцеї) виявлено більше проблемних моментів в усвідомлення часової картини життя, більше негативних емоцій, пов'язаних з майбутнім, ніж у підлітків, що навчаються у школах інтернатного типу та учнів професійно-технічних училищ тощо.

Специфічний (маргінальний, нестабільний, плюралістичний) характер соціокультурного фону особистісного становлення сучасного отроцтва таким чином "нашаровується" на його релевантні суб'єктні характеристики, підсилюючи їх та активізуючи процес розв'язання підлітком об'єктивно виникаючих вікових, життєвих, соціальних протиріч, зокрема, протиріччя внутрішньо-системних та міжсистемних – між підлітком та суспільством, підлітком та його макросередовищем. Йдеться про різноманітні невідповідності особистісного розвитку по відношенню до змін соціально-історичного процесу, невідповідності часово-просторових та ціннісних характеристик учасників спільної діяльності і комунікації тощо. Все характеризує специфіку становлення отроцтва як суб'єкта суспільних відносин та соціокультурного процесу в цілому.

Унікальність та складність сучасної соціокультурної ситуації розвитку отроцтва полягає у тому, що, з однієї сторони, швидке формування персональної ідентичності, потреба підлітків та юнаків у самоствердженні стимулюються сучасними процесами у суспільстві, з іншої – отроцтво знаходиться у

ситуації обмеження і навіть неможливості (що тим критичніше, чим ближче до верхньої межі періоду) реальної повноцінної реалізації у суспільстві, відсутності у більшості особистісного ресурсу (наявність якого є проблематичною для багатьох в силу вікових особливостей), дефіциту позитивного впливу інститутів соціалізації (сім'ї, освітньо-виховних закладів, закладів культури, засобів масової інформації) тощо. З наявністю різкого протиріччя між прискореним загальним соціальним розвитком дітей (пов'язаним з умовним залученням до світу дорослих) та закритими для них можливостями реального соціального функціонування та реальних особистісно значущих шляхів соціалізації Д.І. Фельдштейн пов'язує явища деформації підлітково-юнацької самосвідомості.

Отроцтво, яке у нестабільному суспільстві опинилося у соціально-психологічному кризовому стані, потребує, на думку Д.І. Фельдштейна, цілеспрямованих дій дорослого світу щодо його збереження та забезпечення розвитку. З цим не можна не погодитися, але зазначені протиріччя мають не тільки негативні наслідки, оскільки в умовах невизначеності світосприйняття, послаблення зовнішніх регуляторів, плюралізації картин світу вони специфічним чином активізують суб'єктні ресурси процесів пошуку ідентичності, самовираження, власних відповідей на екзистенційні питання, власних виборів у побудові власного життя та самореалізації тощо.

Як бачимо, зазначені особливості сучасної соціокультурної ситуації є неоднозначними щодо становлення суб'єктності отроцтва як ініціатора створення суб'єктивованого простору та власних форм суб'єктної представленості у світі. Тому актуалізується проблема індивідуальної сенситивності підлітків та юнаків (дівчат) до амбівалентності, суперечливої єдності переваг та недоліків плюралістичної розмаїтості та нормативної невизначеності сучасного життя. Йдеться про індивідуальні (у тому числі несприятливі) варіанти дорослішання, зумовлені толерантністю/інтолерантністю до психосоціальної фрустрації та соціальної невизначеності, рівнем соціальної адаптованості особистості, особливостями усвідомлення та типом особистісного переживання соціальних проблем, наявністю та своєчасністю становлення системи життєвих цілей, ціннісно-сміслових утворень, ступенем упевненості у можливості та здатності впливати на власне життя, творчої спрямованості особистості тощо.

Перелічені характеристики зумовлюють варіативність шляхів розвитку у період отроцтва і тому, що в житті різних особистостей на цьому етапі складається різне співвідношення індивідуальної (самодетермінації) та суспільної детермінант розвитку. Наприклад, на думку науковців та практиків, сучасні підлітки стали значно більш інфантильними та індивідуалізованими у плані соціальної спрямованості. Дослідження О.І. Швирьової [8] показало, що підлітки переважно є соціально адаптованими, але при цьому соціально пасивними: у більшості з них не виявлено прагнення до емансипації (як і схильності до деліквентних вчинків), зафіксовано факт небажання самостійності, тенденцію до безтурботного комфортного існування, що в цілому відображає інфантильність емоційної сфери та психологічну невідповідність до переходу у дорослий стан.

Є і інший аспект проблеми. Отроцтво як категорія та феномен не тільки описує реальність певного зрізу онтогенезу, але і приписує траєкторії цього процесу, формує зміст вікових відносин. З цих позицій отроцтво є не тільки віковою, але і соціальною групою, яка є особливим структурним, змістовним та функціональним компонентом сучасного суспільства. Дослідження вікових груп як суб'єктів соціальних відносин (Г.М. Андреева, Ю.Е. Ширков, Н.Н. Богомолов, А.І. Донцов, А.В. Мікляева) є основою розуміння соціально-психологічної сутності отроцтва та вікових відносин, оскільки, як відомо, зміст соціально-типових рис особистості людини формується саме на макрорівні. Соціальні норми та очікування створюються саме у великих соціальних групах і пізніше "доводяться" до конкретної людини в процесі соціалізації та засвоєння ним різноманітних соціальних ролей (Ділігентський Г.Г., 1994).

Соціологічні парадигми дослідження проблеми вікових відносин (стратифікаційна та соціокультурна концепції) мають спільний аспект: 1) вік людини визначає певні нормативні приписи, доступність або недоступність для неї тих чи інших соціальних функцій; 2) існує система уявлень та образів, в яких культура сприймає та осмислює вікову стратифікацію суспільства (нормативні критерії віку, вікові стереотипи, вікові субкультури, тощо). Важливо, що ці уявлення мають не тільки описовий, але і нормативно приписовий характер, закріплені в системі норм та вимог соціального оточення щодо реалізації підлітком певного переліку ролей, форм поведінки, особистісних якостей.

А.В. Мікляева уводить поняття "вікової ідентичності", яка на її думку об'єднує особистість і ту вікову групу, нормами і правилами поведінки якої вона поділяє. Дослідження актуалізації вікової ідентичності на різних вибірках показали, що вікові ідентифікації актуальні в структурі соціальної ідентичності саме у підлітковому віці (6,4 % від загальної кількості самоописів). Дослідження специфіки різних вікових груп як об'єктів і суб'єктів стереотипізації [5, с. 77] показало, що образ типового підлітка є вкрай суперечливим і містить велику кількість негативно забарвлених характеристик. У представників основних аут-груп (дорослих та людей похилого віку) отроцтво (у дослідженні це вікова група з 12 до 20 років) міцно асоціюється з кризовими проявами: від підлітка очікують, що він буде самовпевненим, нахабним, грубим, неслухняним, ледарем, схильним до адиктивної поведінки (паління, споживання алкоголю, наркотичних засобів) тощо. Отже, багато "кризових" поведінкових реакцій підлітків можна розглядати як відображення розповсюджених у суспільстві вікових стереотипів. Ці стереотипи включаються у зміст вікових ідентифікацій самих підлітків, спрямовуючи відповідним чином їх поведінку в процесі дорослішання і тим самим створюючи додаткові ускладнення на шляху гармонійного становлення особистості та конструювання персональної ідентичності.

Зазначимо, що ці результати дослідження А.В. Мікляєвої (попри виявлені негативні стереотипи) є свідченням чітко окреслених уявлень про вікову групу 12-20 років як суб'єкта соціального життя та відносин, що спонукає зосередити основну увагу на тому, що отрочтво є не тільки суб'єктом дорослішання, але реальним носієм соціального, який об'єктивно впливає на розвиток відносин у суспільстві.

Проблематика взаємозв'язку дорослішання та соціогенезу в умовах соціокультурних трансформацій має включати в себе розуміння отрочтва не тільки як "стійкої послідовності актів дорослішання", головна мета та сенс якого виступає як освоєння, присвоєння, реалізації дорослості (Д.І. Фельдштейн, О.В. Лішин та ін.). Проблема визначення та розуміння характеристик сучасного отрочтва як цілісного психосоціального феномену, на нашу думку, потребує подолання обмеженості імпліцитної настанови щодо аналізу отрочтва як суб'єкта дорослішання та одночасно об'єкта цілеспрямованих соціально-педагогічних впливів. Ці установки не відповідають культурно-історичному сенсу і психологічним особливостям сучасного типу отрочтва, який інтенсивно складається у ХХІ столітті на наших очах, виступає "психологічним індикатором", "заручником", потенційним стимулятором та одночасно носієм нових тенденцій соціально-історичного розвитку та культурних зрушень у суспільстві. Відношення до отрочтва як суб'єкта взаємовідносин та носія цих специфічних ознак потребує створення експліцитної концепції розвитку сучасного отрочтва як носія суб'єктності, характеристики якого знімають результативні моменти еволюції соціального.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Байтингер О. Е.* Отношение к будущему / О.Е. Байтингер // Психология современного подростка / Под ред. Л.А. Регуш. – СПб.: Речь; М., 2005. – С. 86-93.
2. *Ильин В.А.* Возможности и перспективы использования психосоциального подхода к проблеме развития в условиях средней школы / В.А. Ильин, Д.В. Сипягин // Психологическая наука и образование. – 2007. – №2. – С. 25 – 33.
3. *Сайко Э.В.* Детство в субъектном определении общества как субъекта социального бытия (от редколлегии) / Э.В. Сайко // Мир психологии. – 2002. – №1(29). – С. 3-9.
4. *Мид М.* Культура и мир детства: [Избранные произведения] / Маргарет Мид; [Пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева]. – М., 1988. – 455 с.
5. *Микляева А.В.* Возрастная дискриминация как социально-психологический феномен: [Монография] / Анастасия Владимировна Микляева. – СПб.: Речь, 2009.-160 с.
6. *Попкова Н.В.* Человек в техногенном мире: творец или творение? / Н.В. Попкова // Мир психологии, 2005. – №4. – С. 216-226.
7. *Тоффлер Э.* Шок будущего / Элвин Тоффлер [пер. с англ. яз.]. – Москва: АСТ, 2001. – 560 с.
8. *Швырева О.И.* Психологические особенности эмоционального реагирования в подростковом возрасте // Мир психологии. – 2007. – №4(52). – С. 124-130.
9. *Фельдштейн Д. И.* Феномен Детства и его место в развитии современного общества // Мир психологии.– 2002. – №1(29). – С. 9-20.
10. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис/ Эрик Хомбергер Эриксон/ Пер. с англ. – М.: Флинта, 2006. – 342 с.

Подано до редакції 03.10.12